

Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti: Sâcoğulları (IX-X. Asır)

Mehmet Emin Şen*

ORCID: 0000-0002-4676-6912

Öz

Abbâsîler yaklaşık 500 yıl süren hâkimiyetlerinin ilk yüzyıllarında oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmışlar ve özellikle VIII. yüzyılda gerçekleştirdikleri fetih hareketleri ile Afrika'nın en uç noktalarına, Anadolu'nun ortalarına, Türkistan'ın Çin sınırlarına, Hazar Denizi'nin kuzey kısımlarına kadar ulaşmışlardır. Abbâsîlerin bu geniş bir coğrafyada merkezî otoriteyi tesis edebilmeleri VIII. yüzyıllarının bitiminde zorlaşmaya başlamıştır. IX. yüzyılının yarısından sonra artık Bağdat merkezine uzak noktalarda bulunan yerlerde yarı bağımsız veya bağımsız devletler kurulmaya başlamıştır. Bu devletlerin kurucuları Abbâsî halifelerince gönderilen valiler olmuşlardır. Afrika'da Tolunoğulları, İhşidler, Ağlebiler, İdrisiler, Fatımiler; Orta Asya'da Samaniler, Seffâriler, Büveyhiler; Kafkasya'da da bu makalenin konusu olan Sâcoğulları bunlardan bazılarıdır. Abbâsî halifelerince bir bölgenin idarî işlemlerini gerçekleştirmek üzere gönderilen bu valiler acaba nasıl bağımsızlık imkânı bulabilmekteydi? Söz konusu bu valiler kimdi? Bu makama gelmeden önce devlette ne gibi görevler üstlenmekteydi? Bu makalede, Sâcoğulları devletin bağımsızlığa giden serüveni ve tarihte oynadığı rolü hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sâcoğulları, Muhammed b. Sâc, Yusuf b. Sâc

Gönderme Tarihi: 15/07/2019

Kabul Tarihi:25/10/2019

* Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-mail: mehmeteminentarih@gmail.com; mehmetesen@sdu.edu.tr

A Turkish State Reigned in Azerbaijan: Sacogullary (IX-X. Century)

Mehmet Emin Şen

Abstract

During the first centuries of their domination which lasted for about 500 years, the Abbasids spread to a large geography and especially with the conquest movements in the first century, they reached the farthest places of Africa, the middle of Anatolia, the borders of China in Turkestan and the northern parts of the Caspian Sea. The ability of the Abbasids to establish central authority in this wide geography began to be difficult at the end of the first centuries. After half of the second century, semi-independent or independent states began to be established in places which was far from the center of Baghdad. The founders of these states were governors who sent by the Abbasid caliphs. Tolunogullary in Africa, Ihshid, Crybilis, Idrisis, Fatimid; Samanis, Saffarians, Buvehisis in Central Asia; Sacogullary in the Caucasus which is the subject of this article, are some of them. How could these governors, who were sent by the Abbasid caliphs to carry out administrative operations of a region, find independence opportunity? Who were these governors in question? What duties did they undertake in the state before this office they studied? In this article, information about the Sacogullary state's adventure to independence and its role in history will be given.

Keywords: Sacogullary, Muhammad b. Sac, Yusufb. Sac

Received Date: 15/07/2019

Accepted Date: 25/10/2019

Турецкое Государство Властвовавшее в Азербайджане: Саджиды (IX-X век)

Мехмет Эмин Шен

Резюме

В течение первых столетий правления Аббасидов, которое длилось около 500 лет, распространились на обширную географию и особенно в VIII веке с завоевательными походами, которые они осуществляли, достигли самых крайних точек Африки, середины Анатолии, туркестанских границ Китая и северной части Каспийского моря. Во второй половине VIII века Аббасидам становилось все сложнее удержать центральную власть на этой обширной территории. Так, во второй половине IX века в местах, удаленных от Багдада, начали появляться полунезависимые или независимые государства. Основателями этих государств были губернаторы, присланные аббасидскими халифами. Некоторые из этих государств можно перечислить следующим образом: на территории Африки Тулуниды, Ихшиды, Аглебиды, Идрисиды, Фатимиды; на территории Азии Саманиды, Саффариды, Бювейхиды; а на Кавказе Саджиды, которые являются темой этой статьи. Каким образом губернаторы, посланные аббасидскими халифами выполнять административные операции в регионе, обрели независимость? Кто были эти губернаторы? Какие должности в государственных структурах они занимали до того как были назначены губернаторами? В данной статье будут рассмотрены пути приведшие к независимости Саджидского государства и какую роль в истории они сыграли.

Ключевые слова: Саджиды, Мухаммед б. Садж, Юсуф б. Садж

Получено: 15/07/2019

Принято: 25/10/2019

Giriş

Abbâsîlerin kuruluş yıllarından itibaren önemli görevlerde bulunan Türkler, bu devletin gelişimine paralel olarak kendi hâkimiyet alanlarını da genişletmişlerdi. Bu durum, elbette Orta Asya'dan Abbâsî merkezine intikal ettirilen Türk askerleri ve bunları sevk ve idare edebilme imkânına sahip olmuş başarılı Türk komutanlar sayesinde gerçekleşmişti. Abbâsîlerin kuruluşundan itibaren yaklaşık 100 yıl, 750-850 yılları arası, gerçekleşen Türk askerlerinin sayısı hatırı sayılır bir güce ulaştıktan sonra, Türk askerlerini kontrol edebilme amacıyla yeni bir şehrin kurulması zorunlu hale gelmişti. Abbâsî halifesince Türkler için kurulan bu şehir Samarra, kuruluş yılı da 836 yılı idi. Artık çok geniş bir coğrafyaya yayılan Abbâsîler, bu hâkimiyet alanlarını kontrol edebilmek için Türk askerlerinden ve onların muktedir komutanların istifade ediyorlardı. Bazen bir isyanın bastırılmasında bazen bir bölgenin idaresinde yine bu Türk komutanlar rol alıyordu. Örneğin Mısır'da Tolunoğulları, bu makalenin konusu olan Sâcoğulları gibi. Bunlar, Abbâsîlerin kuruluş yıllarından itibaren rol alan başarılı Türk komutanlar idi. Bu komutanlar kendilerine tevdi edilen valilik görevlerini daha da ileriye götürerek bağımsız bir devlete dönüştürmüşlerdi. Bu makalede Sâcoğullarının siyasî ve kültürel faaliyetleri ele alınacaktır.

Abbâsî Devleti IX. Yüzyılın sonlarından itibaren artık merkezi gücünü koruyamamaya başlamıştır. Bu nedenle merkeze uzak noktalara daha önce askerî başarılar göstermiş komutanlar gönderilmiştir. Onlar, bölgenin kontrolünün sağlanması ve toplanan vergilerin merkeze gönderilmesi gibi konularla görevlendirilmişti. Lakin o komutanlar gönderildikleri bölgelerde ilk etapta Abbâsî hilafet merkezine bağlı olarak varlıklarını devam ettirseler de bir müddet sonra görevlendirme amaçlarına muhalif hareket etmeye başladılar. Toplanan vergilerin merkeze gönderilmemesi, valiler ile hilafet merkezinin aralarının açılmasında ki ilk ayrılık konularını oluşturdu. Bundan dolayı Halifeler görevlerini yerine getirmeyen valilerini görevden almak istediler. Ancak bu durum kolay olmayacaktır. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi hem Abbâsî halifeleri eskisi gibi güçlü değil hem de gönderilen valiler gittikleri yerde siyasî ve askerî otoritelerini tesis etmişlerdi. Netice olarak valiler Abbâsî Devletinden bağımsız olarak hareket etmeye başlamışlardır. Bu anlatılanlara tam uygun olan bir vali de Muhammed b. Sâc'dır. Şimdi onun bağımsızlığa giden süreci hakkında bilgi verebiliriz.

Sâcoğulları'nın Soyu, Kuruluşu, Siyasi Tarihi

Çoğu kaynaklarda es-Sâc (الساك) şeklinde¹ ve bir kaynakta es-Siyâc (السياك) şeklinde,² geçen, ismini kurucusu olan Türk komutan Ebü's-Sâc Divdad b. Divdest'ten alan Sâcoğulları, 892-941 tarihleri arasında toplam kırk dokuz yıl Azerbaycan'da hâkimiyet tesis eden bir hanedanlıktır.³ Farsça olan Divdâd kelimesi Türkçe olarak “dev vermiş” anlamına; Divdest ise “dev eli” manasına gelir.⁴

Sâcoğulları ailesinin Türk olması konusunda elimizde yeteri kadar kanıt bulunmaktadır. Onların aslen Üşrûseneli olması ve oğlu Muhammed'in Türk beylerine verilen unvanlardan Afşin unvanını kullanması, Abbâsîler döneminde Türklerin siyasi ve askerî kadrolara hâkim oldukları devirlerde Ebü's-Sâc'ın askeri komuta kademesinde bulunması ve idarî görev deruhte etmesi, aynı zamanda meşhur Türk komutan Afşin'in yanında görev alması Sâcoğullarının Türklüğüne işaret eden önemli hususlardır. Ancak onun isminin (Divdad) Farsça bir isim olmasından dolayı İranlı olabileceği konusunda bir takım şüpheler oluşmuşsa da çağdaş tarihçiler onların Türk oldukları konusunda ittifak halindedirler.⁵

Abbâsî dönemi kaynaklarında bu aileden ilk olarak Ebü's-Sâc'ın ismine rastlanmaktadır. Lakin bunun da Abbâsîlerin içine hangi tarihte katıldığına dair bir kayıt yoktur. Tespit edilen bilgilere göre Ebü's-Sâc'ın ismi ilk defa Halife Mu'tasım (833-842) zamanında Azerbaycan'da tehlike yaratan Babek (ö.838) isyanını bastırmakla görevlendirilen Afşin'in komutanları arasında geçmektedir. Abbâsîleri yirmi sene meşgul eden Babek'i uzun bir uğraştan sonra yakalayarak Afşin'e (ö. 841) teslim eden

¹ Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdih Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1965, II: 497; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu'l-Ümeme ve'l-Muluk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1967, IX: 210.

² Kemaleddin Ömer İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, (nşr. Halil el-Mansur), Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997, I:82.

³ Hakkı Dursun Yıldız, “Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları I, “Ebü's-Sâc Divdad b. Divdest”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 30, (1976):109.

⁴ C. Huart, “Sâciler”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, 16.

⁵ M. X. Şerifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı – XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, Bakı:Yayın evi yok, 2013, 109; Yıldız, “Sâcoğulları”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 417.

Ebü's-Sâc olmuştur.⁶ Bundan sonra onun ismi Abbâsîlere ödemekte olduğu haracı kesen Mazyar b. Karîn'in (ö.840) 839 yılında Taberistan'da isyan etmesi olayında karşımıza çıkmaktadır. Halife Mutasım'ın bu asinin üzerine gönderdiği ordu komutanlarından birisi de Ebü's-Sâc idi. Bu isyanın bastırılmasında ve Mazyar'ın yakalanmasında onun büyük katkısı olmuştur.⁷ Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Ebü's-Sâc, kabiliyetli, teşkilatçı bir komutan olup Halife Mutasım zamanının en kritik görevlerinde aranılan kişilerdendir.

Bundan sonra Ebü's-Sâc'ın ismi Azerbaycan'da isyan eden Mengü Çur'a (ö.841) gönderilişi esnasında geçmektedir; fakat bu isyanın bastırılmasında başarılı olamamıştır. Bu seferinden sonra Ebü's-Sâc'ın ismine uzun bir süre kaynaklarda rastlanılmamaktadır. Bu durum, Afşin'in (ö.841) hapse atılması ve Afşin'e yakınlığıyla bilinen Ebü's-Sâc'ın da bu nedenle herhangi bir vazifeye tayin edilmemiş olmasıyla açıklanabilir. Mütevekkil'in (847-861) halifeliğinin son yıllarında 856'da Mekke valiliğine tayin edilen kişi Ebü's-Sâc olmuştur. Abbâsîler döneminde Müstaîn (862-866) ve Mu'tez (866-869) isminde iki halife arasında gerçekleşen kargaşa ortamında Ebü's-Sâc, Müstaîn'in yanında yer almış ve Medâin'e giderek Mu'tez taraftarlarıyla yapmış olduğu mücadeleleri kazanmıştır. Müstaîn'in hilafetten çekilmek zorunda kalmasıyla Mu'tez'in halife olması üzerine Ebü's-Sâc, bir süre Bağdat valisinin vekili sıfatıyla Kûfe'de idarî görevlerde bulunmuş, daha sonra çeşitli komutanların etkisiyle Mekke'deki vazifesine döndürülmüştür. Mekke'de huzuru sağlayan Ebü's-Sâc, Halife Mu'tez tarafından 868 yılında Halep ve Kinnesrîn'e "sâhibu'ş-şurta" makamına yani şehrin emniyet ve asayiş işleri sorumluluğuna tayin edilmiştir.⁸ Bir süre sonra 874 yılında Ahvaz'a vali olarak tayin edilen Ebü's-Sâc, Basra'daki tuzla ve çiftliklerde ağır şartlar altında çalıştırdıklarını ileri sürerek ayaklanan binlerce zencinin isyanını bastırmak üzere görevlendirilmiş; fakat bunlara karşı yaptığı iki savaşı da kaybetmesinden ötürü Ahvaz valiliğinden azledilmiştir. Bunun üzerine Ebü's-Sâc, Abbâsîleri tehdit eden Yakub b. Leys es-Seffâr'ın (ö. 876) yanında yer almıştır. Onun bu hareketi Abbâsî sarayında öfkeyle karşılanmış ve malları Halife Mu'temid'in (870-892) kardeşi el-Muvaffak(ö.892) tarafından müsadere edilmiştir. İktaları ondan alınıp Mesrur el-Belhî'ye verilmiştir.⁹ Ancak Ebü's-Sâc, Seffâr'ın vefatından kısa bir müddet sonra muhtemelen Ebû Ahmed el-Muvaffak'ın da davetiyle Bağdat'a dönme niyetiyle

⁶Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tübbâ'- Ömer Enis et-Tübbâ', Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987, 211.

⁷ İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el - C ezeri İbnü'l-Esîr, *Kâmil fi't-Târih*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1965,VI: 497.

⁸Huart, "Sâcîler", 17.

⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil fi't-Târih*, VII:290.

yola çıkmış, lakin ömrü buna müsaade etmemiş ve yolda Cundişapur'da 879 tarihinde ölmüştür.¹⁰

Kırk sene boyunca Abbâsîlere hizmet eden Ebü's-Sâc, devrin önde gelen Türk komutanları Afşin, Eşnas (ö. 844), Boğa el-Kebîr (ö.862) ve Vasif et-Türkî'nin (ö. 866) seviyelerine çıkamasa da adından söz ettirecek komutanlardan biri olmaya muvaffak olmuştur. Vefatından hemen sonra oğlu Muhammed el-Afşin'in kendi yerine Mekke valiliğine getirilmesi de onun devrin önemli komutanlarından olduğunun göstergelerinden birisi olsa gerektir.

Muhammed b. Ebü's-Sâc (892-901)

Ebü's-Sâc'ın iki erkek çocuğu vardı. Bunlardan birinin ismi Muhammed el-Afşin diğerinin ismi Yusuf idi. Ebü's-Sâc'ın ölümü üzerine Tarık-i Mekke ile Haremeyn valiliklerine Ebü's-Sâc'ın oğlunun atandığına yukarıda temas edilmişti.¹¹ Muhammed'in doğum tarihi kaynaklarda geçmemektedir. Ancak Yıldız, onun babasının Abbâsîlerde kırk yıllık askeri mücadelelerini göz önünde bulundurarak Samarra'da doğduğunu kabul etmektedir. Ayrıca onun babasının ölümünden sonra hemen Tarık-i Mekke valiliğine getirilmesini daha önce babasıyla beraber çalıştığıyla ilişkilendirmektedir.¹²

Muhammed b. Ebü's-Sâc, Mekke valiliğinde birçok başarılarla imza atmıştır, bunlardan biri 880 yılında Mekke'yi Zencîler'in istilasından kurtarmak için el-Mahzûmî ile yaptığı savaş, diğeri 882 yılında yine Mahzûmî'ye ait olan Cidde limanında bulunan içi silahla dolu iki gemiyi ele geçirerek onu tamamen etkisiz hale getirmesidir.¹³ Kısa zamanda Mekke'yi zencilerin baskısından kurtaran ve çeşitli isyan girişimlerini bertaraf ederek asileri etkisiz hale getirmeyi başaran Muhammed'in itibarı artmış ve bundan sonra Afşin unvanını kullanmıştır. Nitekim bu başarıların karşılığı olarak Tarık-i Mekke ve Haremeyn valilikleri yanı sıra Anbar, Tarık-i Fırat ve Rahba'nın valilikleri de onun uhdesine verilmiştir.¹⁴

Bu görevlerine ilaveten Muhammed el-Afşin, aynı zamanda Diyar-ı Mudar'ın da valisi olarak görevlendirilmiştir. Birçok bölgenin valiliklerini üstlenen Muhammed 884 yılında Mısır'a vali atanan İshak b. Kündâcık (ö. 891) ile bir ittifak içerisine girmiştir.

¹⁰Ebü Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lam*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990, V: 98.

¹¹Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Muluk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1967, IX: 555.

¹²Yıldız, "Sâcoğulları", *Türkler A.*, 420.

¹³İbnü'l-Esîr, *Kâmil fi't-Târih*, VII: 396.

¹⁴Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, IX: 614.

Söz konusu ittifak Filistin ve Suriye topraklarının hâkimi olan Tolunoğullarının elinden alınmasına yönelikti. Bu iki kişinin söz konusu ittifaklarının sebebi 884 tarihinde Ahmed b. Tolun'un vefat etmesi ve yerine küçük yaştaki çocuğu Humaraveyh'in geçmesiydi. Bu durumu fırsat olarak değerlendiren Muhammed el-Afşin ile İshak, Halifenin nâibi Muvaffak'ın da desteğiyle Suriye bölgesinde birçok şehri ele geçirmeye muvaffak oldular.

Suriye'de yaşanan bu olumsuz durum karşısında Mısır Sultanı Humaraveyh (ö. 896) bizzat Remle'ye giderek orada karargâh kurdu. Karşısındaki ittifak içinde ise bir anlaşmazlık vuku buldu. Şöyle ki, Muvaffak'ın oğlu Ahmed'in adı geçen iki komutanla sebebi belirlenemeyen bir konuda araları açıldı. Bu yüzden Muvaffak iki önemli komutanın desteğini kaybetmişti. Buna rağmen Ahmed ilerleyişine devam ederek et-Tevvâhin denilen mevkide Mısır kuvvetleriyle karşılaştı. İlk anda Ahmed'in ordusu Mısırlılara karşı üstünlük sağladıysa da Mısır komutanlarından Said el-Eyser'in ansızın saldırılarıyla yenilmekten kurtulamadı. Mısır ve Suriye'de gelişen bu olaylardan sonra bu kez Muhammed el-Afşin ile İshak'ın araları açıldı. Ahmed'in Bağdat'a dönmesinden sonra hareket alanı daha da serbestleşen ve hâkimiyet sahasını genişletmeyi arzulayan Muhammed el-Afşin, Mısır Sultanı Humaraveyh'e yaklaşıp onun güvenini kazanmaya çalıştı. Bu konuda başarılı olan Muhammed, Humaraveyh tarafından birçok mal ve hediyelerle taltif edildi.¹⁵

Mısır'ın desteğini arkasına alan Muhammed, kuvvetleriyle birlikte İshak'ın bulunduğu Rakka'ya hareket etmiş ve İshak'ı mağlup etmiştir. Bunun üzerine Humaraveyh, Musul ve el-Cezire valiliklerini Muhammed'e vermiştir. Bu arada Muhammed, Mardin'e kaçan İshak'ı takip ederek Musul civarında ikinci kez onu yenmeyi başarmış ve Musul'da hâkimiyetini kesinleştirmiştir.

Humaraveyh ve Muhammed arasında gerçekleşen bu anlaşma sadece bir yıl sürmüştü ve akabinde ittifak bozulmuş, neticede iki taraf arasında 888 yılında Seniyyetü'l-Ukâb denilen mevkide bir savaş gerçekleşmiş ve Muhammed burada yenilmiştir. Humaraveyh tarafından Muhammed'i takip etmekle görevlendirilen İshak, Muhammed'i uzun bir süre kovalamış ve sonunda iki eski müttefik Kasrû'l-Harp mevkiinde 889 tarihinde karşı karşıya gelmiş ve Muhammed, birçok kaybına rağmen İshak'ı yenmeyi başarmıştır. Bu durumdan Bağdat'ı haberdar ederek el-Muvaffak'ın desteğini almak isteyen Muhammed, talep ettiği yardımın ulaşmaması, Mısır Sultanı ve

¹⁵İbnü'l-Adim, *Zübdet*, I: 82.

İshak'ın kendisini sıkıştırması gibi nedenlerden ötürü başarıyı tamamlayamadan Bağdat'a dönmek zorunda kalmıştır. Mısır'a karşı elde ettiği başarılar sebebiyle Bağdat'ta büyük itibar gören Muhammed'e, el-Muvaffak övgülerde bulunmuş ve kendisine bir hilat giydirmiştir. Mükâfat olarak eski görevleri kendisine iade edilen Muhammed, aynı zamanda 890 yılında Azerbaycan valiliğine tayin edilmiştir.¹⁶ Zaten Azerbaycan İslam hâkimiyetinin ilk yıllarından itibaren bölgeye atanan Müslüman valilerce idare edilmekteydi, ayrıntılı bilgi için bakılabilir.¹⁷ Bu iki Türk komutandan hem Muhammed el-Afşin'in hem de İshak b. Kündâcık'ın yeni iktalar elde ederek bağımsız hareket etmek istedikleri anlaşılmaktadır. Bunun için zaman zaman birbirleriyle veya başkalarıyla ittifak etmekten zaman zaman da yine birbirleriyle kavga etmekten geri durmamışlardır.

Bu arada bir sorunu gidermekte fayda vardır. O da Muhammed'in Azerbaycan'a atanma tarihi konusundaki muhtelif rivayetlerdir. Bazı kaynaklar Muhammed b. Ebü's-Sâc'ın tayin tarihini 889 yılı olarak vermektedir.¹⁸ Taberî, 889 yılı olayları içerisinde böyle bir konuya değinmez, lakin Muhammed'in 898 tarihinde Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliğine atandığını kaydeder.¹⁹ Bahsedilen iki tarih arasında 9 yıl gibi bir farkın olması Hakkı Dursun Yıldız'ı haklı olarak şu kanaate sevk etmiştir. Ona göre Taberî, Muhammed el-Afşin'in ikinci kez Azerbaycan'a atanma tarihini ilk tayin şeklinde vererek yanılığa düşmektedir. Bu münasebetle Yıldız, Muhammed b. Ebü's-Sâc'ın ilk tayininin 889 yılında gerçekleştiğini ifade eder.²⁰ Kaynaklarda geçen tüm bilgiler değerlendirildiğinde Yıldız'ın görüşünün haklı olduğunu söyleyebiliriz.

Muhammed, valiliğinin ilk yıllarında kendisine zorluk çıkaran Merâğa valisi Abdullah'ı bertaraf etmiş ve burayı Azerbaycan'ın idari merkezi yapmıştır. Muhammed, Azerbaycan valiliğinden bir müddet sonra merkezi Debil (Dvin) olan Ermeniyeye valiliği ile de görevlendirilmiştir. Bundan sonra Muhammed, Ermeniyeye bölgesini İslamlaştırmak veya en azından kendine bağımlı, vassallık konumuna getirmek için büyük uğraşlar vermiştir. Tabir-i caizse o, kalan ömrünü Ermeniyeye'ye hasretmiştir. Abbâsîler devrinde Ermeniyeye'ye tayin edilen yöneticilerin kötü idaresi ve halka karşı

¹⁶İbnü'l-Esîr, *Kâmil fi't-Târih*, VII: 436.

¹⁷Ali İpek, "İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan", Basılmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, 20.

¹⁸Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l Mübtede've'l-Haber*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971, III:333.

¹⁹Taberî, *Târihu'l- Ümem*, X: 68.

²⁰Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları II, Ebü Ubeydullah Muhammed el-Afşin" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 9, (1978): 116.

sert muameleleri yüzünden bölgede isyanların ardı arkası kesilmiyordu. 862 yılında Aşot b. Simbat'ın (ö.890) vali olarak başa getirilmesiyle Ermeniy'e kısa bir süre sükûnet sağlanmıştı. Aynı zamanda Aşot, Abbâsîler ile hiç ihtilafa düşmeksizin vergisini ödemiş ve bu yüzden kendisine Halife Mu'temid tarafından kral unvanı verilmişti. Aşot'un ölümünden sonra 890 yılında yerine oğlu Simbat (ö. 914) geçti.

Simbat'ın iktidarı ile birlikte babası döneminde Abbâsîler ile gelişen iyi ilişkiler yerini gergin bir havaya bıraktı. Halife Mu'temid, her ne kadar onu kral olarak tanımış olsa da ona asla güvenmiyordu. Simbat, daha kral unvanı alışından bir yıl geçmeden Bizans'a yaklaşmış, o esnada İmparatorluk tahtında bulunan Ermeni asıllı VI. Leon'a (ö. 912)893 yılında bir elçilik heyeti göndererek Bizans'ın vassallığını talep etmiştir.²¹ Onun bu tavrından hoşnut olan VI. Leon ise "sevgili oğlum" diye hitap ettiği Simbat'ı desteklemiş ve kıymetli eşyaların bulunduğu hediyelerle taltif etmiştir. Gelişen bu iyi ilişkiler neticesinde Simbat ve VI. Leon karşılıklı ticaret anlaşmasına imza atmışlardır. Gelişmeleri endişe ile takip eden Muhammed, Simbat'ın Bizans ile müttefik olmasından sonra muhtemel bir ani baskını önlemek adına hazırlıklara başladı. Aynı şekilde Simbat da onun kendisine karşı hazırlık içinde olduğu istihbaratını alır almaz kendisine bağlı bulunan asilzadelere haber salarak derhal savaş hazırlıklarına girişilmesini ve kendi birliklerine katılmalarını emretti. Savaşa ramak kala Simbat sayıca üstün olmasına rağmen Muhammed'e sulh teklifinde bulunmuş, Muhammed de bu teklifi tereddüt etmeksizin uygun bulmuştur. Neticede aralarında bir sulh anlaşması imzalanmıştır. Fakat bu anlaşmaya rağmen krallığının en etkili dönemini yaşayan Simbat, Ermeniy'e'nin başkenti durumunda olan Debil'in (Dvin) kendisine bağlanmasını isteyerek şehri muhasara etmiştir.²²

Simbat'ın anlaşmaya uymayarak Debil'i (Dvin) kuşatması üzerine Muhammed, derhal o şehre doğru ilerlemiş ve kısa sürede şehri kontrolü altına almıştır. Bu esnada dağlık bir bölgeye çekilen Simbat ise çevresindeki Ermeni Prensliklerine haber yollayarak onları yardıma çağırdı. Bütün Ermeni prensleri bu yardım çağırısına icabet ederlerken bunlardan yalnızca Van ve çevresindeki Ardzruni Hânedanı, Müslümanlar ile arasını bozmamak amacıyla bu yardım çağırısına katılmadı. Muhammed ilk olarak sanki savaşa gönüllü değilmiş gibi Simbat'ı barışa davet etti. Muhtemelen bunun bir savaş taktiği olabileceğinden şüphelenen Simbat, Muhammed ile görüşmeyi reddetmiştir. Nitekim taraflar arasında 896 yılında Aragadz (Alagöz) Dağı civarında

²¹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul:Kamer Yayınları, 2000, 97.

²² Manuel Sarkisyan, *A Modern History of Transcaucasian Armenia*, Brill: Yayın evi yok, 1975, 19.

meydana gelen savaşı Simbat kazandı.²³ Elde ettiği zafere rağmen Muhammed'in barış teklifini kabul eden Simbat, kıymetli hediyeler eşliğinde ona bir de elçilik heyeti gönderdi.

Simbat karşısında uğradığı mağlubiyete rağmen yılmayan Muhammed bir süre sonra Ermeniyeye yeniden sefer düzenledi. Onun bu ikinci sefer yapmasındaki amacı hem Simbat'ın Gürcistan ile olan bağlantısını kesmek hem de onun tekrar toparlanmasına fırsat vermemektir. Bu amaçla harekete geçerek Ermeniyenin önemli merkezlerinden Kars'ı kuşattı. Uzun süren kuşatma sonunda Simbat'ın ailesi ve şehrin ileri gelenlerinden bazıları esir alınırken, krallık hazinesi de Muhammed'in eline geçti.²⁴ Simbat, Muhammed ile temasa geçerek esirlerin iadesini istemiş Muhammed ise elindeki tutsakların, ancak Simbat yahut kardeşi Sahak'ın kızlarından biriyle değiştirilebileceğini kabul etmiştir. Bunun sonucunda Kral Simbat, küçük kardeşi Şapuh'un kızı olan Ermeni Prensesini Muhammed'e gönderdi. Muhammed, Şapuh'un kızıyla evlenerek Simbat ile akrabalık bağı kurmuş oldu.

Kurulan bu akrabalık bağına rağmen iki taraf arasındaki ilişkilerde herhangi bir düzelme olmadı. Simbat, anlaşmayı bozarak Gürci kralı ile işbirliği içine girdi. Bunun üzerine Muhammed, ani bir baskın düzenleyerek Simbat'ı gafil avladı ve Simbat, Gürci kralının yanına kaçtı. Daha sonra Muhammed, Vaspurakan bölgesindeki Arzruni Hânedanının desteğini sağladı. Bu destek sayesinde Muhammed, Kars'ı aldı, akabinde de Vaspurakan üzerine yürüdü. Bu saldırı üzerine Arzruni Prenslere Sergis Aşot, Muhammed ile tabiiyet anlaşması imzalamış, anlaşma gereğince de kardeşlerini bir yıl süreyle Muhammed'in yanında rehin olarak bulundurma şartını kabul etti. Fakat bu kardeşlerden Gorgen'in Vaspurakan'a kaçması Muhammed'i kızdırmıştı. Bunun neticesinde sefer kararı alan Muhammed, Vaspurakan bölgesine tamamen hâkim oldu. Artık Simbat'a bir ders verme zamanı geldiğini düşünen Muhammed, yeni bir saldırının hesabını yaparken Azerbaycan'da süre gelen veba salgınında hastalığa yakalandı ve 901 yılında vefat etti.²⁵

Aslında Muhammed, Azerbaycan bölgesindeki valiliğinde iki konuyla yakından ilgilenmek zorunda kalmıştır. Biri vali olduğu yerlerdeki asayişin temin etmek, diğeri

²³ V. Kurkjian, *A History of Armenia*, New York: Yayın evi yok, 1958, 154.

²⁴ Hrant Pastermacıyan, *Tarih-i Ermenistan*, Tahran: Yayın evi yok, 1369, 184.

²⁵ Ebü'l-Hasen el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher*, thk. Müfid

Muhammed Kamîha, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987, IV:268; Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân ve Enbâü Enbâü'z-Zaman*, thk. İ. Abbas, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009, II:250.

Ermeniye bölgelerindeki gelişmeleri takip etmekte. Ermeniye'nin iki önemli Hânedanından Bagrutuni ve Arzruni arasında dengeli bir politika takip ederek bu iki Hânedanın ittifak etmelerine fırsat vermemiştir. Aynı zamanda 889 tarihlerinde Abbâsî iktidarında merkezi otoritenin bozulmaya başladığı ve merkezden uzak yerlerde bağımsız devletlerin ortaya çıktığı bir devre rast gelmekteydi. Bu fırsatı lehine dönüştüren Muhammed de bağımsızlığını ilan etmiştir. Muhammed el-Afşin'in Ermenilerle mücadelesi konusunda ayrıntılı bilgi için bakılabilir.²⁶

Yusuf b. Ebü's-Sâc (901-928)

Muhammed el-Afşin kendinden sonra veliaht olarak oğlu Divdad'ı işaret etmiş olsa da kardeşi Yusuf, bu vasiyetin yerine getirilmesine engel olmuştur. Yeğeniyle yaptığı mücadelede başarılı olmuş ve iktidara hâki olmuştur.²⁷ Nitekim Divdad'ın iktidarı sadece üç ay sürmüştür.

Yusuf'un daha önceki görevlerine gelince o, Taberî'nin kaydına göre 884 tarihinde Mekke valisi idi.²⁸ Bu tarihte abisi Muhammed'in Suriye topraklarını Tolunoğullarının elinden almak üzere bölgeye intikal ettiğine yukarıda değinilmişti. Taberî'nin dışında Yusuf'un böyle bir görevde olduğu zikredilmemektedir. Hem aşağıdaki bilgi hem de Yusuf'un daha sonraki faaliyetlerinden anlaşılmaktadır ki, Yusuf'un, abisinin Mekke valiliği görevinden ayrılması üzerine bu görevi zorla ele geçirmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

884 tarihinde Tarık-i Mekke valiliğine Ahmed b. Muhammed et-Tai atanmıştı. Bu kişi, yerine hac emiri olarak Bedr'i gönderdi. Yusuf b. Ebü's-Sâc Mekke girişinde Bedr'e karşı saldırıda bulunmuş ve ona esir düşmüştür.²⁹ Bundan sonra kaynaklarda Yusuf'un ismi 895 yılı olaylarında geçmektedir. Bu tarihte Yusuf, Feth el-Kalanisi'ye destek olmak üzere Saymara'ya gönderilmiş; ama bu görevi yapmayarak ağabeyinin bulunduğu Azerbaycan'a gitmiştir. Giderken yolda karşılaştığı devlete ait olan bir kervanı da zapt etmiştir.³⁰

Yusuf'un tahtı zorla elde etmesi ve bu duruma halifenin sessiz kalışı, Abbâsîlerin merkezi idaresinin zayıflamaya başladığını ve Sâcoğullarının

²⁶Ali İpek, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâcoğulları ile Ermenilerin Münasebetleri: Muhammed el-Afşin Dönemi (889-901)", *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 21, (Güz 2004): 210.

²⁷İbnü'l-Esîr, *Kâmil fi't-Târih*, VII: 509.

²⁸Taberî, *Târihu'l- Ümem*, X: 7.

²⁹İbnü'l-Esîr, *Kâmil fi't-Târih*, VII:417.

³⁰Taberî, *Târihu'l- Ümem*, X: 48.

Azerbaycan'da hâkimiyetlerini sağlamlaştırarak bağımsız olarak hareket ettiklerini göstermektedir. Bu münasebetle Yusuf, iktidara geldikten sonra kendi adına altın ve gümüş sikke bastırmış ve devletin merkezini Erdebil'e nakletmiştir.³¹

Yusuf'un tahta geçmesi üzerine Azerbaycan'daki boşluktan istifade etmek ve Sâcoğullarının etkisinden kurtulmak isteyen Simbat, Halife Müktefi (902-908) ile görüşerek ona bağlılığını bildirmiş ve Yusuf'a karşı Abbâsîlerden destek istemiştir. Yusuf'un bağımsız hareket edişinden rahatsız olan Halife de Simbat'ın bu teklifini olumlu karşılamış ve kıymetli hediyelerle birlikte Ermeniye'ye elçiler göndermiş ve Simbat'a destek sözü vermiştir. Simbat'ın halife ile yakınlaşması Yusuf'u tedirgin etmiş olacak ki bu ittifakın önüne geçmek amacıyla Simbat'ı Erdebil'e davet etmiş, fakat kral onun bu davetine icabet etmemiştir. Bu duruma öfkelenen Yusuf, Ermeniye'ye sefer kararı almış, askeri birlikler Erdebil'den ayrılmış olmasına rağmen mevsimsel şartların savaşa uygun olmamasından dolayı iki taraf arasında Yusuf'un teklifiyle sulh akdedilmiştir. Yusuf aynı zamanda Simbat'a altın bir taç yollamış, Simbat da Yusuf'a bağlılığını bildirmiştir. Fakat bu iyi ilişkiler uzun sürmemiştir. Bu arada Yusuf bir yandan akıllı bir siyasetle halifeye yaklaşırken diğer yandan Ermeniye'nin her yıl Azerbaycan'a ödemesi gereken vergiyi peşin olarak tek seferde ödemesini isteyerek Simbat'ı zor durumda bırakmıştır. Bu politikası ile Simbat'ın kendisine bağlı olan prenslerle aralarının açılmasını gerçekleştirmiştir.³²

Ermeniye'deki prenslerin ihtilaflarından istifade etmesini bilen Yusuf, Simbat'a muhalif olan Ardzruni Prensi Haçik Gagik ile de ittifak yaparak Ermenileri ayırma siyasetinde başarılı oldu. Azerbaycanlı tarihçi Şerifli, Yusuf'un Ermeni hâkimleri Simbat ve Gagik arasında ihtilafta, Ardzruni Prensi Gagik'i tuttuğunu belirtir.³³ Yusuf, bu gelişmeden sonra 909 yılında müttefikleri ile birleşerek Nahcivan'a ilerledi. 909 yılında Doğu Suinik'e hâkim oldu ve bir sene sonra da Simbat'a kesin darbeyi indirmek üzere Dvin'den ayrıldı. Bu defa onun karşısına Simbat'ın iki oğlu Aşot Erkat ve Muşegh çıktı. İki taraf Dsknavacar mevkiinde savaşa tutuştular, Ermenilerin yanında savaşan bazı birliklerin ihanetleri sonucunda Simbat'ın kuvvetleri yenildi. Bu zafer ile birlikte Yusuf, Kuzeydoğu Ermeniye'nin kontrolünü eline geçirmiş oldu. Özellikle Bizans İmparatoru VI. Leon'un 912 yılındaki ölümü ile birlikte Simbat'ın Bizans'tan

³¹Ali İpek, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâcoğulları ile Ermenilerin Münasebetleri: Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi (901-927)", *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 25, (2005):190.

³²A.E. Redgate, *The Armenians*, Oxford:Yayın evi yok, 1998, 202.

³³Şerifli, *IX. Əsrin..*, 118.

yardım alma umudu zayıflamış, onun ölümünden sonra imparatorluk tahtına geçen Aleksandros (ö. 913) ise ülkesindeki iç karışıklıklardan dolayı Ermeniyeye'ye yardım gönderememiştir.

Ermeniyeyi iyice sıkıştıran Yusuf'un asıl amacı Simbat'ı ele geçirmektir. Yusuf tarafından kovalanan Simbat ise çareyi oldukça korunaklı bir yerde kurulan Kapuit-Berd kalesine sığınmakta buldu. Bu konu için bakılabilir.³⁴ Bunun üzerine kale muhasara edildi ve civar köyler yağmalandı. Bu durum karşısında Simbat, esirlerin serbest bırakılması şartıyla kaleyi Yusuf'a bırakacağını bildirdi. Yusuf'un bu teklifi kabul etmesiyle de, Yusuf ile Simbat arasında 913 yılında anlaşma gerçekleştirildi. Karargâhta Yusuf'un elinden bir ara kaçma fırsatı yakalayan Kral Simbat kısa bir süre sonra tekrar yakalanarak hapsedildi. Ertesi sene Ermeniler üzerine düzenlenen ikinci bir sefere tutsak olan Simbat da götürülmüş, Erendcak kalesinin kuşatılıp bir türlü düşürülememesi üzerine Yusuf, Simbat'dan kalenin teslim edilmesi hususunda arabuluculuk yapmasını istemiş, o, bunu reddedince de işkence edilerek katledilmiştir.³⁵

Yusuf b. Ebü's-Sâc, Ermeniyedeki gelişmeleri takip ederken Rusların batı tarafından saldırıya geçtiklerini öğrenmiştir. Nitekim 913 tarihinde Ruslar 500 gemilik filosuyla harekete geçip Hazar denizinin güney ve batı kıyılarındaki Taberistan ve Deylem'e saldırıda bulunmuşlardır. Yusuf, Rusların bu saldırısına karşılık verememiştir.³⁶

914 yılında Simbat'ın ölümü üzerine yerine geçen oğlu Aşot Erkat, Müslüman karargâhlarına saldırarak babası zamanında kaybedilen Gugark, Şirak, Bagrevan ve Arşarunik şehirlerine yeniden hâkim oldu. Ermeniyedeki gelişmeleri yakından takip eden ve Kral Simbat'ın öldürülmesine sessiz kalan Bizans ise bu andan itibaren aktif olarak olaylara müdahil oldu. İstanbul Patriği Nikolaos Mystikos, Ermeni Katolikosuna gönderdiği mektubunda az daha dayanmalarını, kendilerinden yardım gelene değin Müslümanlara karşı birlik olmalarını tavsiye etti. Bunun üzerine Kral Aşot, İmparator ile görüşmek amacıyla İstanbul'a gitmiş, burada çok iyi karşılanmış ve Bizans sarayında itibar görmüştür.³⁷ Bu başarısına rağmen Aşot, Sâcoğullarına gelip itaatini bildirdi.

³⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Selçuklulardan Önce Armenya'ya/Yukarı Eller'e Hâkim olanlar (MÖ. IV bin-MS 1064), Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu-Tebliğler ve Panel Konuşmaları, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1983,135.

³⁵N. Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, ed.: Richard G. Hovannisian, v.1., New York:Yayın evi yok, 2004, 158.

³⁶Yıldız, "Sâcoğulları", *Türkler A.*, 433.

³⁷Garsoian, *Medieval Armenia*, 159.

Yusuf da Aşot'u Ermeniyeye kralı olarak tanıdı. Halife Muktedir (908-932) de onun krallığını tanımış oldu.

Ermeniyeye'deki başarılarından sonra Yusuf, Abbâsî veziri Ali b. İsa tarafından 913 yılında Samanilerin elinde olan Rey valiliği ile de görevlendirildi. Yusuf da, Rey'i Samani valisi Muhammed b. Ali Suluk'un herhangi bir mukavemetiyle karşılaşmaksızın teslim aldı. Fakat Ali b. İsa'nın vezirlikten azledilip İbnu'l-Furat'ın yeniden vezir olmasıyla Yusuf, Rey valiliğinden alındı. Bu duruma öfkelenen Yusuf, merkeze ödemesi gereken vergiyi göndermedi.³⁸

Bu gelişmelerden dolayı Halife Muktedir, Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın üzerine bir ordu sevk etmiştir. Merkezden gelen ordunun başında Hakan el-Müflih vardı. Nitekim Yusuf bu orduyu Rey şehri yakınlarında karşıladı ve onlara karşı galip geldi. Hakan el-Müflih'in bu yenilgisi üzerine Halife Muktedir, Mûnis'in (ö. 932) komutasında yeni bir ordu sevk etti. Mûnis'in Bağdat'tan çıkışı 918 yılında idi. Yusuf, Mûnis'e bir elçi gönderip 700 bin dinar vergi vermeyi taahhüt etmiş ise de bu isteği kabul görmemiştir. Mûnis, Yusuf'un derhal Bağdat'a gelmesinden başka bir öneriyi kabul etmemiştir. Bunun üzerine Yusuf, Rey'in haracını toplayıp Erdebil'e gitti. Mûnis de Rey, Ebher ve Kazvin şehirlerinin valiliğine Vasîf el-Bektimûrî'yi atadı.³⁹ Yusuf bu gelişme sonrasında Halifeden Azerbaycan ve Ermeniyeye bölgesinin valisi olarak kendisini tekrar tanınmasını bunun karşılığında da Rey valiliğinden vazgeçeceğini bildirdi. Fakat bu istek de Halife Muktedir tarafından kabul edilmedi.

Neticede Yusuf ile Mûnis'in ordusu 919 yılında Serat'ta karşılaştı. Durum başlangıçta Yusuf'un aleyhine gelişse de son bir atakla Yusuf, Mûnis'e galip gelmeyi bilmiştir. Ancak Hamdânîler'den gelen destek sayesinde güçlenen Mûnis, bu kez Yusuf'u mağlup etmiştir. Bu yenilgi üzerine Yusuf, Erdebil'e kaçmak zorunda kalmıştır. Hamdânî komutan Ebu'l-Heyca tarafından takip edilen Yusuf attan düşmüş ve yakalanmış, nitekim Mûnis'in huzuruna çıkarılmıştır.⁴⁰ Buradan Bağdat'a götürülüp sarayda hapsedilmiştir.⁴¹

Azerbaycan'da süre gelen otorite boşluğunun doldurulamaması üzerine Halife, Mûnis el-Muzaffer'in de etkisiyle Yusuf'u hapisten çıkartmış, kendisine hilat giydirmiş ve yıllık 500 bin dinar vergi ödemesi karşılığında ona Rey, Ebher, Zencan, Kazvin, ve

³⁸Yıldız, "Sâcoğulları", *Türkler A.*, 433.

³⁹Taberî, *Târihu'l- Ümem*, XI:211.

⁴⁰Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Hamdan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, 103.

⁴¹Mes'ûdî, *Mürûc*, IV: 310.

Azerbaycan vilayetlerinin idaresini vermiştir.⁴²Yaklaşık üç yıl hapiste kalan Yusuf, 922 yılında verilen emir üzerine görev yerine dönmüş bölgeyi sükûnete kavuşturmuştur.

Karmatî tehlikesinin artması üzerine Halife Muktedir, Vezir Ahmed el-Hasibi'nin de teklifiyle Azerbaycan valisi Yusuf'u 926 yılında Karmatîler ile savaşmak için Irak'a davet etmiştir. Bunun karşılığında Halife, Yusuf'a Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğine ilaveten doğu bölgelerinin valiliğini vermiş, ayrıca buralardan topladığı vergileri kendisi için harcama yetkisi ile donatmıştır.⁴³Bu durum gerçekleşirse artık Yusuf abisi gibi görevlendirilmiş olacaktı. 927 yılı başlarında Vâsıt'a varan Yusuf, Karmatî lideri Ebû Tahir el- Cennâbî'nin (ö. 944) Kûfe üzerine yürümesi üzerine derhal oraya intikal etmiş, fakat güçlü bir savunma karşısında esir düşmüştür. Yusuf'un kaçma teşebbüslerinde bulunmasından dolayı Karmatî lideri Ebû Tahir tarafından idam edilmiştir.⁴⁴

Neticede Yusuf'un 901 yılından beri Azerbaycan yöresinde sürdürmüş olduğu bağımsız bu Türk devleti, kendisinin ölümüyle çöküşe başlamıştır. Çocukluk ve gençlik yıllarını Mekke'de geçirmesinden dolayı Yusuf, çok iyi Arapça bildiği o devrin muasır Türk ilim adamı es-Sûlî (ö. 947) tarafından ifade edilmektedir.⁴⁵ Aynı zamanda Yusuf, şiir yazmakta idi. Onun halifenin zindanında kaldığı zaman yazmış olduğu şiirlerden bazı parçalar günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁶

Ebu'l-Müsafir Feth b. Muhammed el-Afşin (928-929)

928 yılında Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın Karmatilere esir düşüp öldürülmesinden sonra Halife Muktedir, Azerbaycan ve Ermeniyeye bölgesinin valiliklerine Muhammed el-Afşin'in oğlu Ebu'l-Müsafir Feth'itayin etti. Ebu'l-Müsafir Feth'in yaklaşık iki yıl süren idari görevi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Onun 929 yılında öldürülmesiyle,⁴⁷ uzun süre varlığını devam ettiren Sâcoğulları Devleti hitama ermiştir.⁴⁸ Bu konuda Azerbaycanlı tarihçi Şerifli, Sâcoğulları Devleti'nin kurucularından kimse kalmamış olsa da, bu sülaleye mensup olan hâkimler ve onların yanında hizmet eden amirler aracılığıyla bu devletin 950 yılına kadar devam ettiğini belirtir. Son Sâcoğulları

⁴²İbnü'l-Esîr, *Kâmil fi't-Târih*, VIII:102.

⁴³Mes'ûdî, *Mürûc*, IV:311.

⁴⁴İbnü'l-Esîr, *Kâmil fi't-Târih*, VIII: 171; ayrıntılar için bakılabilir, Ali İpek, "Sâcoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.35, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, 364.

⁴⁵Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî ve'l-Müttakî Billah* (Nşr. J. Heywort Dunne) Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-ilmîyye, 1983, 77.

⁴⁶Şerifli, *IX. Əsrin..*, 130.

⁴⁷Sûlî, *Ahbâr*, 30.

⁴⁸Hakkı Dursun Yıldız, "Sâcoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992, VI: 135.

Devleti'nin hâkiminin Yusuf'un ğulamı Deysem olduğunu söyler. Abbâsî halifelerin zayıflamış olmasından dolayı da, Sâcoğullarının bir müddet daha devam edebildiğine temas eder.⁴⁹

Sâcoğulları Dönemi Kültür ve Medeniyeti

Müslüman-Türk devleti olarak Azerbaycan'da otuz sekiz yıl hüküm süren Sâcoğulları, siyasî ve askerî açıdan göstermiş oldukları başarılarını, kültür ve medeniyet tarihi açısından gösterememişlerdir. Abbâsîlerin kontrol mekanizmasının zayıfladığı dönemlerde etkin olan Sâcoğulları, kendi bölgelerinde müstakil olarak hareket etmek amacıyla Abbâsîlerle, hâkimiyet alanlarını genişletmek ve hükmettikleri coğrafyada siyasî istikrarı temin etmek maksadıyla da Ermeniler ile sürekli mücadele halinde olurlarken, saltanatlarının sonuna doğru da Karmatiler karşısında zor anlar yaşayan halifenin yardımına koşmuşlardır. Kısa süren iktidarları süresince sürekli Abbâsî merkeziyle, Ermenilerle ve son olarak Karmatilerle siyasî ve askerî mücadeleler içerisinde olmaları, onların bölgede kültür ve medeniyet çalışmalarına fırsat vermemiş olsa da özellikle Azerbaycan bölgesinde İslamlaşma ve Türk dilinin yayılmasına hatırı sayılır katkıları olmuştur.

Sâcoğullarının ilk kurucusu Muhammed el-Afşin'in, ilk etapta yukarda giriş kısmında vurgulandığı üzere Abbâsî hilafet merkezine bağlı olarak varlığını sürdürmesi, iktidarda kaldığı on bir yıl içerisinde, orta çağın bağımsızlık ve egemenliğin sembolü olan kendi adına para bastırma gibi bir çalışma içerisine girmemesi ve kendi oğlunu Bağdat'a rehin vermesi gibi faaliyetlerinden dolayı yarı bağımsız Türk-İslam devleti olduğunu iddia eden tarihçiler olsa da⁵⁰ bağımsız bir Türk devleti olarak kabul edenler de bulunmaktadır.⁵¹

Yıldız'a, Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın başa geçmesinden itibaren Abbâsîlerden tam bağımsız olarak hareket ettiği konusunda katılabiliriz. Yusuf'un halifeye rağmen iktidara gelmesi, kendi adına para bastırması, topraklarını genişletip Hânedanın merkezini Erdebil'e taşıması, Sâcoğullarının Azerbaycan'da hâkimiyetlerini sağlamlaştırarak bağımsız olarak hareket ettiklerini göstermektedir. Ermenilerle büyük bir mücadele içerisine giren bu Türk devleti, Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümüne de hâkim olmuştur. Yusuf adına Erdebil'de bastırılan altın sikkeler, bu Türk devletinin

⁴⁹ Şerifli, *IX. Əsrin..*, 143.

⁵⁰ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk- İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 41.

⁵¹ Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı, Sâc Oğulları III, 'Ebü'l-Kasım Yusuf' *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 32, (1977):65.

ekonomik gücünü de ortaya koymaktadır.

Otuz sekiz yıl süren Sâcoğullarının çok kısa bir hayat sürmesine rağmen Azerbaycan bölgesinde hatırı sayılır hizmetleri olmuştur. Bölgenin İslamlaşması konusunda faaliyetlerde bulunduğu muhakkaktır. Şerifli, IX-X. asırlarda Sâcoğullarının Azerbaycan'da devlet kurmaları ile burada Azerbaycan dili ile aynı sisteme dâhil olan Türk dilinin gelişmesine ve yayılmasına büyük katkıları olmuştur.⁵² Elbette bu süre içerisinde Sâcoğullarının devletin tüm işlevlerini yerine getirdiğini söyleyebiliriz. Ancak siyasi olayları hakkında kaynaklarda yeteri kadar bilgi sahibi olduğumuz Sâcoğullarının idarî, devlet yapısı ve teşkilatı hakkındaki bilgilere ne yazık ki vâkıf değiliz. Bu konuyu aydınlatabilecek tek tarihi malzeme o dönemden kalma sikkelerdir.

Bu sikkelerden altı tanesi Ebu'l-Kasım Yusuf'a, bir tanesi de Ebu'l-Müsafir Feth b. Muhammed el-Afşin'e aittir.

Ebu'l-Kasım Yusuf'un paraları:

1. Sikke, Erdebil, yıl 289 (902), 23 mm., 3,15 gr. Dirhem (Gümüş)

Şekil 1: Sikkenin Ön Yüzü

Yusuf'un 1. sikkesinin ön yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Kelime-î Tevhid (Arapça)

Bunun altında Yusuf b. Divdad (Arapça)

İç çerçevede

Sikkenin basım yeri, birimi ve tarihi (Arapça) (Allah'ın adıyla bu dirhem 289 senesinde Erdebil'de basılmıştır.)

⁵² Şerifli, IX. Əsrin., 147.

Dış çerçevede

Kur'an'ın 30. Suresinin (Rum Suresi) 3 ve 4. Ayetleri (Arapça) (Bu ayetin meali şöyledir:*Arab ülkesine en yakın yerde... Şüphesiz onlar bu yenilgi sonrası birkaç yıl içinde galip gelecekler, Önünde ve sonunda emir Allah'ındır. O gün Müslümanlar sevinirler.*

Şekil 2 : Sikkenin Arka Yüzü

Yusuf'un 1. sikkesinin arka yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Allah(Arapça)

Muhammed(Arapça)

Rasulullah(Arapça)

el-Mu'tazıd Billah(Arapça)

Dış çerçevede

Kur'an'ın 9. Suresinin (Tevbe Suresi) 33. Ayeti (Arapça) (Bu ayetin meali şöyledir:*O, müşrikler hoşlanmasalar da bütün dinlerin üzerinde yerini alması için Rasülünü doğru yol rehberi ve gerçek din ile gönderen odur.*

2. Sikke, Erdebil, yıl 294 (907), 22 mm, 3,95 gr. Dinar (Altın)

Yusuf'un 2. Sikkesinin ön yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Kelime-î Tevhid (Arapça)

İç çerçevede

Sikkenin basım yeri, birimi ve tarihi (Arapça) (Allah'ın adıyla bu dinar 294 senesinde Erdebil'de basılmıştır.)

Dış çerçevede

Kur'an'ın 30. Suresinin (Rum Suresi) 3 ve 4. Ayetleri (Arapça)

Yusuf'un 2. sikkesinin arka yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Allah(Arapça)

Muhammed(Arapça)

Rasulullah(Arapça)

El-Muktefi Billah(Arapça)

Yusuf b. Divdad (Arapça)

Dış çerçevede

Kur'an'ın 9. Suresinin (Tevbe Suresi) 33. Ayeti (Arapça)

3. Sikke, Erdebil, yıl 297 (909), 22 mm, 3,80 gr. Dinar

Yusuf'un 3. Sikkesinin ön yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Kelime-î Tevhid (Arapça)

e'l-Vezir Ebü'l-Hasen (Arapça)

İç çerçevede

Sikkenin basım yeri, birimi ve tarihi (Arapça) (Allah'ın adıyla bu dinar 297 senesinde Erdebil'de basılmıştır.)

Dış çerçevede

Kur'an'ın 30. Suresinin (Rum Suresi) 3 ve 4. Ayetleri (Arapça)

Yusuf'un 3. sikkesinin arka yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Allah(Arapça)

Muhammed(Arapça)

Rasulullah(Arapça)

El-Muktedir Billah(Arapça)

Yusuf b. Divdad (Arapça)

Dış çerçevede

Kur'an'ın 9. Suresinin (Tevbe Suresi) 33. Ayeti (Arapça)

4. Sikke, Ermeniye, yıl 298 (910), 4 gr . 20 mm. Dinar

Yusuf'un 4. Sikkesinin ön yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Kelime-î Tevhid (Arapça)

El-Vezir Ebü'l-Hasen (Arapça)

İç çerçevede

Sikkenin basım yeri, birimi ve tarihi (*Arapça*) (Allah'ın adıyla bu dinar 298 senesinde Ermeniye'de basılmıştır.)

Dış çerçevede

Kur'an'ın 30. Suresinin (Rum Suresi) 3 ve 4. Ayetleri (Arapça)

Yusuf'un 4. sikkesinin arka yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Allah(Arapça)

Muhammed(Arapça)

Rasülullah(Arapça)

el-Muktedir Billah(Arapça)

Yusuf b. Divdad (Arapça)

Dış çerçevede

Kur'an'ın 9. Suresinin (Tevbe Suresi) 33. Ayeti (Arapça)

5.Sikke, Ermeniye, yıl 299 (911), 20 mm, 4,25 gr. Dinar

Yusuf'un 5. Sikkesinin ön yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Kelime-î Tevhid (Arapça)

el-Vezir Ebü'l-Hasen (Arapça)

İç çerçevede

Sikkenin basım yeri, birimi ve tarihi (*Arapça*) (Allah'ın adıyla bu dinar 299 senesinde Ermeniye'de basılmıştır.)

Dış çerçevede

Kur'an'ın 30. Suresinin (Rum Suresi) 3 ve 4. Ayetleri (*Arapça*)

Yusuf'un 5. sikkesinin arka yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Allah(*Arapça*)

Muhammed(*Arapça*)

Rasülullah(*Arapça*)

eI-Muktedir Billah(*Arapça*)

Yusuf b. Divdad (*Arapça*)

Dış çerçevede

Kur'an'ın 9. Suresinin (Tevbe Suresi) 33. Ayeti (*Arapça*)

2.1. 6. Sikke, Muhammediye,yıl 312 (324), 3,10 gr., 21 mm. Dirhem

Yusuf'un 6. Sikkesinin ön yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Kelime-î Tevhid (*Arapça*)

Ebü'l-Abbas

eI-Vezir Ebü'l-Hasen (*Arapça*)

İç çerçevede

Sikkenin basım yeri, birimi ve tarihi (*Arapça*) (Allah'ın adıyla bu dirhem312 senesinde Muhammediye'de basılmıştır.)

Dış çerçevede

Kur'an'ın 30. Suresinin (Rum Suresi) 3 ve 4. Ayetleri (*Arapça*)

Yusuf'un 6. sikkesinin arka yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Allah(*Arapça*)

Muhammed(*Arapça*)

Rasülullah(*Arapça*)

eI-Muktedir Billah(Arapça)

Yusuf b. Divdad (Arapça)

Dış çerçevede

Kur'an'ın 9. Suresinin (Tevbe Suresi) 33. Ayeti (Arapça)

Ebu'l-Musafir Feth'in sikkesi

1.Erdebil, yıl 317(929), Dinar

Ebu'l-Musafir Feth'in sikkesinin ön yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Kelime-î Tevhid (Arapça)

Ebü'l-Abbas b.

Emirü'l-Müminin (Arapça)

İç çerçevede

Sikkenin basım yeri, birimi ve tarihi (*Arapça*) (Allah'ın adıyla bu dinar 317 senesinde Erdebil'de basılmıştır.)

Dış çerçevede

Kur'an'ın 30. Suresinin (Rum Suresi) 3 ve 4. Ayetleri (Arapça)

Ebu'l-Musafir Feth'in sikkesinin arka yüzünde geçen kelimeler:

Ortada

Allah(Arapça)

Muhammed(Arapça)

Rasülullah(Arapça)

eI-Muktedir Billah(Arapça)

eI-Feth b. eI-Afşin (Arapça)

Dış çerçevede

Kur'an'ın 9. Suresinin (Tevbe Suresi) 33. Ayeti (Arapça)⁵³

Basılan bu paralardan anlaşıldığına göre Sâcoğulları, İslam dünyasında Emevi Halifesi Abdülmelik'in (685-705) reform ettiği ve Abbâsîlerin de kullandığı sikke tipini

⁵³Yıldız, "Sacoğulları III", 67; daha geniş bilgi için bak. İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, İstanbul, Yayın evi yok, 1971, I:305; İsmail Galib Edhem, *Müzey-i Hümayun Meskukat-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu*, İstanbul: Yayın evi yok, 1312, 230.

kullanmışlardır. Müslüman Araplar Bizanslıların dinarı ile İranlıların dirhemini kullanmışlardır. Müslümanların ilk defa para kullanmaları Hz. Ömer dönemine rast gelmektedir. Hz. Ömer dirhemlerde düzenleme yapmıştır. Hz. Ali ise Müslümanların ilk dinarını basmıştır. Daha sonra Emevi halifesi Abdülmelik para basmıştır. Basmış olduğu dirhemlerde Hz. Ömer'in standardize ettiği şekle göre gerçekleştirmiştir. Basılan dinarlar ise Bizans'inkinden daha hafifti. Bu anlayış Abbâsî dönemdeki halifeler tarafından da benimsenmiştir. İslami dönemde basılan sikkelerde herhangi bir resim ve şekle yer verilmez; hükümdarın adı, unvanı, sıfatı ile beraber Kelime-i tevhid ve dualar gibi yazılar bulunur.⁵⁴ Sâcoğulları da bu geleneğe uyarak paralarını İslami sikke usulüne göre bastırmışlardır.

Abbâsî komutanlardan olup daha sonra bağımsız hareket eden Sâcoğullarının devlet adamları çok iyi bildikleri Abbâsî devlet ve teşkilat yapısına uygun olarak hareket etmişlerdir. Onların adlî, idarî, iktisadî ve askerî teşkilatı Abbâsilere benzemektedir. Yeni bir idari teşkilatı tesis etmemişlerdir. Resmi dil olarak Arapça'yı kullanmışlardır. Yusuf iktidara gelişinden hemen altı ay sonra, dönemim bağımsızlık sembolü olan para basmayı gerçekleştirmiştir. İlk önce gümüş olarak basılan para daha sonra yaklaşık 20 yıl altın olarak basılmıştır. Darphane olarak başkent Erdebil ve diğer şehirlerden Ermeniye, Muhammediye kullanılmıştır. Yusuf'un paralarını kendi topraklarında, üstelik altın olarak bastırabilmesi, Sâcoğullarının ekonomik olarak ulaştığı gücü net olarak ortaya koymaktadır.

Paraların üstünde geçen kelimelerden anlaşıldığına göre Yusuf'un, Türk geleneğine sıkı sıkıya bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Yusuf bu durumu bastığı paraların üstüne babasının ismini "Divdad"; Ebü'l-Müsafir Feth de babasının ismini Afşin yazarak göstermiştir. Aynı zamanda Sâcoğulları, sağlam bir tevhid anlayışına bağlı olarak sırayla Allah, Muhammed, Rasûlullah kelimelerini kullanmışlardır. Bu durum onların İslam dinine bağlı olarak yaşadıklarını ve bir Müslüman devleti olduğunu ortaya koymaktadır. Paraların üzerine bastığı dönemde halife olan Abbâsî halifelerinin isimlerinin yazılması Sâcoğullarının Abbâsî halifesini, dönemin dini lideri olarak kabul ettiklerini ve onlara dinsel olarak bağlı olduklarını göstermektedir. Yine paraların üzerinde vezir Ebü'l-Hasen'in isminin geçmesi Sâcoğullarının Abbâsî devlet yapısını taklit ettiğine işaret etmektedir. Yusuf'un vezir olarak bir kişiyi seçmiş olmasından

---

⁵⁴Oğuz Tekin, "Başlangıcından Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadar Türk Devletlerinin Sikkeleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 413.

dolayı bu zatın uzun süre söz konusu görevi ifa ettiği anlaşılmaktadır.

Sâcoğullarının yaşadığı devirde ve Abbâsî iktidarında gerek siyasî gerekse kültürel konularda çok etkili olduğunu söyleyemeyiz. Ancak Tolunoğullarının Mısır'da gerçekleştirdikleri kültürel başarılarını gösteremediklerini ve Samaniler'in Maveraünnehir'de gerçekleştirdikleri İslamlaşma faaliyeti gibi bir etkilerinin olmadığını söyleyebiliriz.⁵⁵Yine bu paraların basıldığı şehirlerden yola çıkarak Sâcoğullarının Erdebil, Ermeniye ve Muhammediye şehirlerinin imarı ve gelişiminde katkıda bulduklarını söyleyebiliriz.

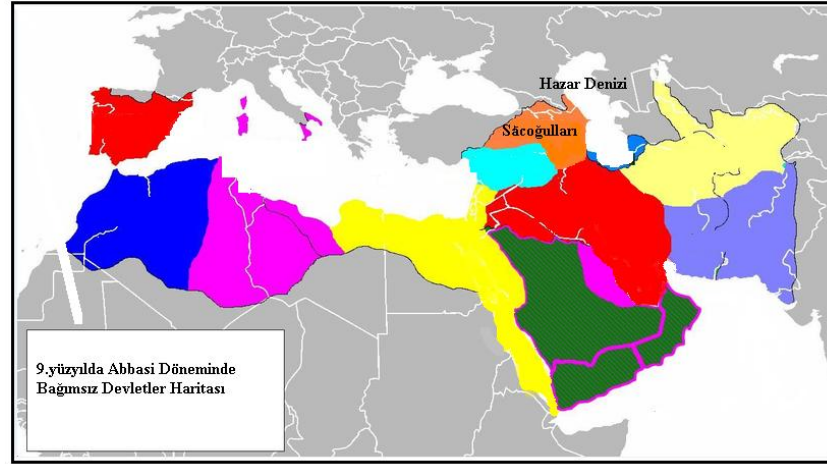
⁵⁵Yıldız, "Sâc Oğulları III", 32.

Sonuç

Sâcoğullarının sınır bölgesinde yaşamalarına rağmen her zaman İslam dünyasındaki topraklara askeri seferler düzenlemişlerdir. Azerbaycan'ın daha kuzeylelerine doğru askeri hareketlerinin olmaması, onların bulunduğu konumu avantaja dönüştüremediklerini göstermektedir. Çok net olarak tespit edemesek de bastırılmış olduğu sikkelerden Azerbaycan'a iktisadî yönden bir canlılık kattıklarını ifade edebiliriz. Yine onların askerî faaliyetlerini bölgenin en eski devletlerinden Ermenilere karşı düzenledikleri seferlerinden öğrenebilmekteyiz. Yine Ermeniler başta olmak üzere çevresindeki ülkelerle dış ilişkilerini ortaya koyabilecek bilgilere ulaşabiliriz. Halifeye karşı tavır almalarından, merkezden gelen ordulara karşı çıkabilmelerinden belli bir askerî güçleri olduklarını söyleyebiliriz. Hem Muhammed'in hem de Yusuf'un devrin güçlü komutanlarından olduklarını kaynaklardan anlaşılmaktadır. Halifenin Karmatilere karşı en aciz olduğu esnada Yusuf b Ebu's-Sâc'dan yardım istemesi bu görüşü desteklemektedir.

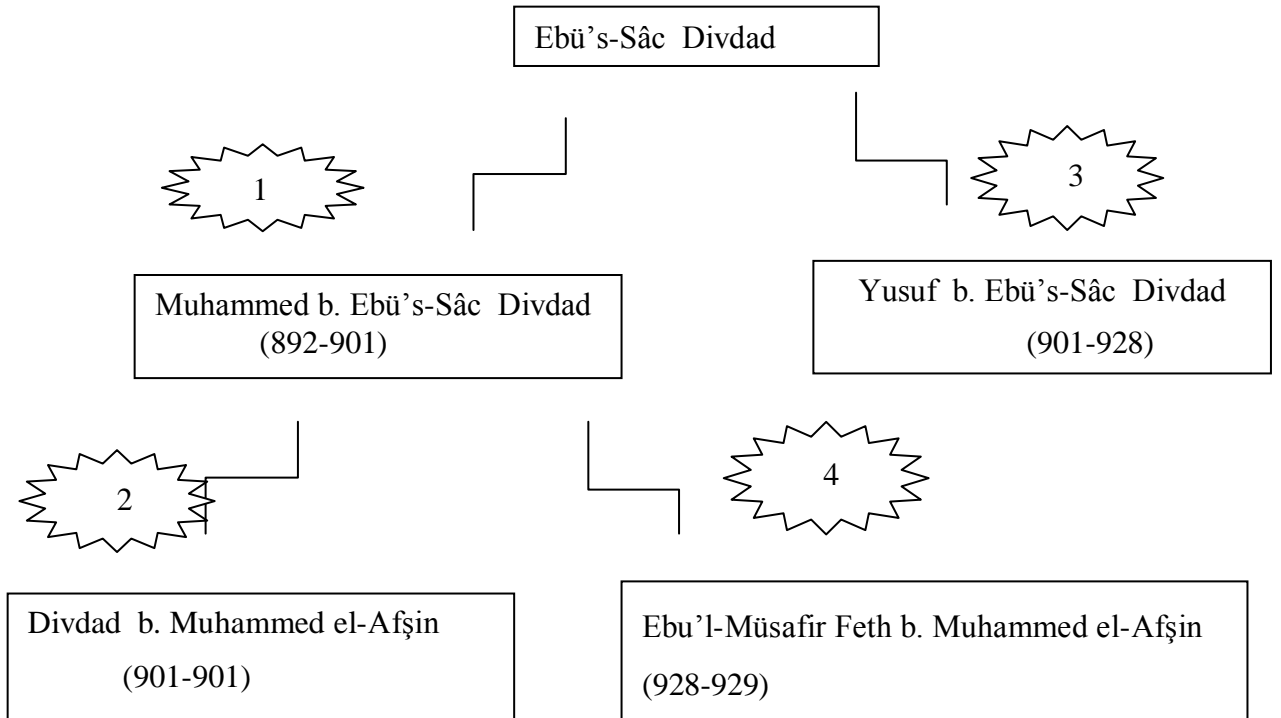
Sâcoğullarının askerî ve siyasî faaliyetleri ile ilgili yeterli bilgilere sahip olabilmemize karşılık ne yazık ki mimarî yapıları hususunda bir bilgiye ulaşabilmek mümkün değildir. Bunda yaşadığı coğrafyanın etkisinin olacağı muhakkaktır. Çünkü onlar, Bizans ve İran sınırları arasında sürekli bir savaş alanı içerisindeki bir noktada bulunmaktadır. Sâcoğulları 38 yıl, Şerifli'nin görüşüyle 50 yıl hâkim oldukları coğrafyada başkent olarak Muhammed el-Afşîn döneminde Merâğa'yı, Yusuf b. Ebü's-Sâc devrinde de Erdebil'i kullanmışlardır.

Bugün de Azerbaycan bölgesindeki yoğun Türk milletinin varlığının sebeplerini şüphesiz geçmiş dönemlere inerek tespit edilmelidir. Ta IX. Yüzyılda bölgede Müslüman Türk Devleti Sâcoğullarının yaşaması bölgenin Türkleşmesine ve İslamlaşmasına büyük oranda katkıda bulunduğu bilinse de ne oranda katkı sunduklarını tespit etmek mümkün değildir.

Sâcoğullarının Haritası

Sâcoğulları Soy Kütüğü

Kaynaklar

- ARTUK, İ., ARTUK, C., *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, İstanbul:Yayın evi yok, 1971.
- BELÂZURÎ, A. b. Y. b. C., *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tübbâ'- Ömer Enis et-Tübbâ', Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-ilmîyye, 1987.
- HUART, CL, "Sâcîler", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul :Milli Eğitim Basımevi, 1979, 16-18.
- GALİB EDHEM, İ., *Müzey-i Hümayun Meskukat-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu*, İstanbul, Yayın evi yok.1312.
- GARSOİAN, N. "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, ed.: Richard G. Hovannisian, v.1., New York: Yayın evi yok 2004.
- PASTERMACİYAN, H., *Tarih-i Ermenistan*, Tahran, Yayın evi yok. 1369.
- İBN HALDÛN, A. b. M., *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l Mübtede've'l-Haber*,Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-ilmîyye, 1971.
- İBN HALLİKÂN, Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Vefayâtu'l-A'yân veEnbâü Enbâi'z-Zaman*,thk. İ. Abbas, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-ilmîyye, 2009.
- İBNÜ'L-ADİM, K. Ö., *Zubdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-ilmîyye, 1977.
- İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm e l- C ezeri, *Kamil fi't-Târih*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-ilmîyye, 1965.
- İPEK, A., "Sâcoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35:364-366, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- İPEK, A., "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı Sâcoğulları ile Ermenilerin Münasebetleri: Muhammed el-Afşin Dönemi (889-901)", *EKEV Akademi Dergisi*, sy.21,(2004): 203-214.
- İPEK, A., "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı Sâcoğulları ile Ermenilerin Münasebetleri: Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi (901-927)", *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 25, (2005):189-200.
- İPEK, A., "İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan", Basılmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999.

- KIRZIOĞLU, M. F., “Selçuklulardan Önce Armenia’ya/Yukarı Eller’e Hâkim Olanlar (MÖ. IV bin-MS 1064), Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu-Tebliğler ve Panel Konuşmaları, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, (1983):129-197.
- KURKJIAN, V., *A History of Armenia*, New York, Yayın evi yok, 1958.
- MES’ÛDÎ, Ebü’l-Hasen el-Hüseyin b. Ali el-Mes’ûdî, *Mürücü’z-Zeheb ve Meadinü’l Cevher*, thk. Müfid Muhammed Kamîha, Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-ilmîyye, 1987.
- REDGATE, A.E., *The Armenians*, Oxford:Yayın evi yok, 1998.
- SARKİSYAN, M., *A Modern History of Transcaucasian Armenia*, Brill: Yayın evi yok, 1975.
- ES-SÛLÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya, *Ahbâru’r-Râzî ve’l-Müttakî Billah* (Nşr. J. Heywort Dunne) Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-ilmîyye, 1983.
- ŞƏRİFLİ, M. X., IX. *Əsrin İkinci Yarısı – XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, Bakı, Yayın evi yok, 2013.
- TABERÎ, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerir, *Târihu’l-Ümemi ve’l-Muluk*, Thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut:Dâru’l-Kütübü’l-ilmîyye, 1967.
- TEKİN, Oğuz, “Başlangıcından Türkiye Cumhuriyeti’ne Kadar Türk Devletlerinin Sikkeleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, 5:413-422, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- YA’KÛBÎ, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdih, *Târihu’l-Ya’kûbî*, Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-ilmîyye, 1965.
- YAZICI, N., *İlk Türk- İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- YILDIZ, H. D., *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul: Kamer Yayınları, 2000.
- ....., “Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları I, “Ebü’s-Sâc Divdad b. Divdest”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 30, (1976):109-118.
- ....., “Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları II, “Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşîn” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 9, (1978): 107-128.
- ....., “Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları III, “Ebü’l-Kasım Yusuf” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 32, (1977): 29-70.
- ....., ”Sâcoğulları” *Türkler Ansiklopedisi*, 4:417-442, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

....., “Sâcoğulları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI: 81-136, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.

....., “Abdullah b. Hamdan” , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1:103, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

ZEHEBÎ, E. A. Ş.M.A., *Târîhu 'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lam*, thk.Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990.